

TÜRK DİYALEKTLERİNİN TASNİFİ VE “HALAÇ DİLİ GRUBU” MESELESİ*

Ferhat ZEYNALOV

Türk diyalektleri** hakkındaki tasnif çalışmaları çok eskidir. Daha, Kaşgarlı Mahmut'un “Divanü Lügati't Türk” adlı eserinde biz bu diyalektlerin sınıflandırılmasıyla karşılaşırız. Kaşgarlı Mahmut, Türk diyalektlerini öncelikle fonetik özelliklerine yani *y-d-t-z* farkına göre sınıflandırmıştır. Daha sonra da genetik esaslarına göre gruplandırarak, coğrafi açıdan meskun oldukları yerlere göre Türk diyalektlerini dörde ayırmıştır:

1. *Peçenekler*
2. *Kıpçak, Oğuz, Yemek, Başkırt, Basmil; Kay, Yabakı, Tatar ve Kırgızlar*
3. *Çiğil, Tohsı, Yağma, İgrak, Çaruk, Çumul, Uygur, Tangut ve Hitaylar*
4. *Tavgaçlar.*

Bilindiği gibi Türk diyalektlerinin tasnifi hakkında daha sonraları da çok tartışılmış ve birtakım gruplar oluşturulmuştur. Son zamanlara kadar Türk diyalektlerinin tasnifi, yalnızca coğrafi unsurlara göre ve tasnif yapılan tarihteki Türk halklarının yerleşmeleri esas alınarak yapılmıştır.

Daha 18. yüzyılın birinci yarısında Rusya'da Ural-Altay teorisinin esasını ortaya koyan Philipp Tabbert Strahlenberg, coğrafi unsurlara göre Volga boyunda ve Sibiryada yaşayan Türkleri *Büyük Tataristan ve Küçük Tataristan Türkleri* diye ikiye ayırmıştı. Strahlenberg, *Tatar Dilleri* olarak adlandırdığı Türk diyalektleri grubuna Çuvaş, Tatar, Başkırt, Yakut, Türkmen, Karakalpak, Baraba ve Kan dillerini dahil etmişti.¹

Türk diyalektlerini *Tatar* adı altında birleştiren diğer bir alim, Danimarkalı bilgin P. Pask'tır. Pask, Ural-Altay teorisini biraz daha “geliştirerek” bu gruba, Türk, Moğol, Mançu-Tunguz, Fin-Ugor dillerinden başka Grönland, Kuzey Afrika, Asya, Avrupa ve Kafkas dillerini de dahil ederek, bunları *İskit dilleri* diye adlandırmıştı.

M. Miller ise daha da “ileri” gitmiş, yukarıda adlarını zikrettiğimiz dillerden başka Ural-Altay dilleri grubuna Siyam, Tibet, Güney Hint ve Malay adalar grubu dillerini de dahil ederek, bunları *Turan dilleri grubu* olarak göstermiştir.²

Türk diyalektlerinin Turan yer adları ile ilişkilendirilmesi günümüzde de rastlanan bir durumdur. A.S. Çikobava, bu dilleri “Altay veya Turan-Moğol dilleri” diye adlandırır.³ Aslında “Turan” sözü İran'a bağlı toponomik bir ad olup, Türk dilinin gelişim süreci ile hiçbir bağlantısı yoktur. Alman dilcisi W. Schott da 20. asrın sonunda yaptığı tasnifte coğrafi unsurları esas almış ve Türk diyalektlerini 21 gruba ayırmıştır:

* Bu yazı “Türk Dillerinin Tesnifi ve «Halaç Dili Grubu» Meselesi” başlığıyla, Dil ve Edebiyyat Yazık i Literatura (Bakı 1972, s. 38-47) dergisinde yayımlanmıştır.

** Yazarın “Türk dilleri” şeklinde kullandığı terim, “Türk diyalektleri” olarak aktarılmıştır.

¹ Philipp von Strahlenberg, *Das Nord und Thei von Europa und Asia*, Stockholm 1730.

² Bkz. Ahmer Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I*, İstanbul 1970, s. 13-14.

³ A. S. Çikobava, *Vvedeniye v Yazikoznaniye*, Moskova 1952, s. 199.

1. *Yakutlar*
2. *Çuvaşlar*
3. *Güney Sibiry Türkleri*
4. *Abakan Türkleri*
5. *Çulum Türkleri*
6. *Kuzey Altay Türkleri*
7. *Asıl Altay Türkleri*
8. *Moğolistan'ın Batısındaki Türkler*
9. *İrtiş ve Tobol Türkleri*
10. *Kara Kırgızlar*
11. *Kazak-Kırgızlar*
12. *Doğu Türkistan Türkleri*
13. *Batı Türkistan Türkleri*
14. *Volga Türkleri*
15. *Kuzey Kafkasya Türkler*
16. *Batı Türkleri*
17. *Kırım Türkleri*
18. *Litvanya Karaimleri*
19. *Gagauzlar*
20. *Balkan Türkleri*
21. *Suriye ve Irak Türkleri*

Tasniften de görüldüğü gibi ağırlıklı olarak coğrafi özellikler esas alınmıştır.

Rus dilcilerinin çoğu da ilk devirlerde, dilin gelişim süreci yerine coğrafi unsurları esas almış ve Türk diyalektlerini buna göre tasnif etmişlerdir (örn. İ.N. Berezin, N.İ. İlminsky, N.A. Aristov, N.F. Katanov, F.J.Korş, W.W.Radloff vd).

Bu bağlamda W.W. Radloff'un tasnifi farklı bir yer teşkil eder. Radloff, Türk diyalektlerini *Doğu Grubu*, *Batı Grubu*, *Orta Asya Grubu* ve *Güney Grubu* olarak dörde ayırır.

Buna benzer bir tasnifi biz Korş'ta da görürüz. Korş, Türk diyalektlerini *Kuzey Grubu, Batı Grubu, Doğu Grubu* ve *Karışık Grup* diye dörde ayırır.⁴

Türk diyalektlerini coğrafi unsurları esas alarak bölme temayülleri, Sovyet dilcilerinde de görülür. Buna göre, V. A. Bogoroditski, Türk dilini yedi gruba ayırır:

1. *Kuzeydoğu Grubu*
2. *Hakas Grubu*
3. *Altay Grubu*
4. *Batı Sibiryaya Grubu*
5. *Volga ve Ural Boyu Grubu*
6. *Orta Asya Dilleri Grubu*
7. *Güneybatı Grubu.*⁵

Türk diyalektlerini, fonetik-morfolojik özelliklere göre de sınıflandırma eğilimleri vardır. Bu bakımdan A. N. Samoyloviç'in tasnifi dikkat çekicidir. Uzun süre Samoyloviç'in tasnifi kabul görmüş ve pek çok tasnifin (ve de hariçte yapılan tasniflerin) esasını oluşturmuştur. A. N. Samoyloviç Türk diyalektlerini altı adet kelimeyi temel alarak altı gruba⁶ ayırmıştır (*dokuz, ayak, o, dağ, sarı, ve kalan* sözlerinin fonetik ve morfolojik farklılıkları bu grupların oluşturulmasını sağlamıştır):

1. *R grubu* (Bulgar ve Çuvaş grubu)
2. *D grubu* (Uygur grubu)
3. *Tav grubu* (Kıpçak grubu)
4. *Tağlık grubu* (Çağatay grubu)
5. *Tağlı grubu* (Kıpçak Türkmen grubu)
6. *Ol grubu* (Türkmen grubu)

Son zamanlarda Sovyet Türkologları Türk dilini, arkaik unsurları koruması ve yeni özellikleri ortaya çıkarması bakımından da tasnif etmişlerdir. Bu bağlamda, S.Y. Malov'un tasnifi çok ilginçtir. Malov, Türk dilini *En Eski, Eski, Yeni* ve *En Yeni* diye dört gruba ayırır.

Rus ve Sovyet Türkologlarını esas alan diğer yabancı Türkologlar da bir dizi mevcut tasnifi sentezleme yolu ile tasnifler yapmışlardır (örn. H. Winklér, K.Foy, R. Rahmeti, L. Ligeti, M. Ryasyanin, G. Ramstédtd vd).

Yukarıda zikrettiğimiz tasniflerin çoğunda kendini gösteren eksiklik, Türk dilinin Türk halklarının gelişimi ile ilişki kurulmaksızın ve tarihi gelişim süreci izlemeksizin sınıflandırılmasından

⁴ F. E. Korş, *Klassifikatsiya Turetskih Plemen po Yazıkam*, “Etnografiçeskoye Obozreniye”, Moskova 1910.

⁵ V. A. Bogoroditskiy, *Vvdeniye v Tatarskoye Yazıkznaniye v Svyazi s Drugimi Tyurkskimi Yazıkami*, Moskova 1951.

⁶ A. N. Samoyloviç, *Nekotoriye Dopolneniya k Klassifikatsii Turetskih Yazıkov*, 1922.

ibarettir. Bu unsurları dikkate almayan tasnifler, daima yarım, gerçeğe uygun olmayan, tesadüfi tasnifler olur.

Dilin tarihini halkın tarihinden ve onların gelişim sürecinden ayrı tutmadan tasnif yapmak, ayrıca, leksik-fonetik ve gramatik farklılıklara da dayanmak, N. A. Baskakov'un tasnifinde kendini belirgin bir şekilde gösterir.

N.A. Baskakov Türk dilini iki büyük akraba kola ayırır:

1. *Batı Hun Kolu*
2. *Doğu Hun Kolu*

Batı Hun Kolu da kendi içinde dörde ayrılır: 1. Oğuz grubu; 2. Karluk grubu; 3. Kıpçak grubu, 4. Bulgar grubu.

Doğu Hun Kolu ise ikiye ayrılır: 1. Uygur-Oğuz grubu; 2. Kırgız-Kıpçak grubu.⁷

Son zamanlarda yabancı dilcilerin Türk dilinin tasnifine olan ilgileri daha da artmıştır. 1959 yılında Wiesbaden'de neşredilen "Philologiae Turcicae Fundamenta" adlı eserde dikkati çeken bir dizi tasnif verilmiştir.⁸

İ. Benzing, aslında çağdaş Türk diyalektlerini esas alan ve diğer dilcilerin tasniflerine göre daha mükemmel ve dikkat çekici bir sınıflandırma yapmıştır. Burada, eski Türk dili sadece çağdaş Türk diyalektlerinin menşei olarak gösterilir.

İ. Benzing Türk diyalektlerini beşe ayırır:

1. *Bulgar Grubu*
2. *Güney veya Oğuz Grubu*
3. *Batı veya Kıpçak Grubu*
4. *Doğu veya Uygur Grubu*
5. *Kuzey Grubu.*

Eserde verilen tasniflerden biri de K. H. Menges'in tasnifidir. Menges, Türk diyalektlerini altı gruba ayırır. Bu gruplar da kendi içinde 12 alt gruba ayrılır:

1. *Merkezi ve Güneybatı Grubu*
2. *Kuzeybatı ve Kıpçak Grubu*
3. *Altay Grubu*
4. *Merkezi ve Güney Sibirya Grubu*
5. *Kuzeydoğu Grubu*

⁷ N. A. Baskakov, *Vvedeniye v İzüçeniye Tyurkskih Yazıkov*, Moskova 1969.

⁸ *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Wiesbaden 1959.

6. *Volga-Bulgar veya Hun-Bulgar Grubu.*

“Fundamenta”da ilgi çekici başka bir tasnif daha vardır. Eseri hazırlayanlara ait olan bu sınıflandırmaya göre Türk dili dörde ayrılır:

1. *Eski Türk Dilleri Grubu*
2. *Orta Türk Dilleri Grubu*
3. *Yeni Türk Dilleri Grubu*
4. *Bulgar Dilleri Grubu.*

Son zamanlarda Türk diliyle ilgili olarak Alman Türkoloğu G. Doerfer’in yaptığı tasnif özellikle dikkat çekicidir. Doerfer, Güney Azerbaycan arazisinde yaptığı incelemelere dayanarak şimdiye kadar Türk dili ailesinde belirtilmemiş “yeni” bir Türk grubu oluşturur. Doerfer, Türk dilini 7’ye ayırır:

1. *Çuvaş grubu*
2. *Güneybatı veya Oğuz Grubu*
3. *Kuzeybatı veya Kıpçak Grubu*
4. *Güneydoğu veya Uygur Grubu*
5. *Kuzeydoğu veya Sibiryaya Grubu*
6. *Yakut Grubu*
7. *Halaç Grubu.*⁹

Tasniften de görüldüğü gibi, G. Doerfer yeni bir Türk dili grubu yani Halaç grubu oluşturmuştur.

Yukarıda da zikrettiğimiz gibi, bu tasnife kadar yapılan hiçbir sınıflandırmada *Halaç* dil grubuna (ve aynı zamanda *Halaç* diline) rastlamayız.

Biz bu makalede sınırlıda olsa, elimizde olan malzemeye göre Gerhard Doerfer’in ayrıca en eski bir dil gibi sunduğu “*Halaç Dili*” denen bu diyalektin gerçekten de eski bir Türk dili (ve de dil grubu) olup olmadığı hakkında kendi düşüncelerimizi bildirmeye çalışacağız.

Bildiğimiz bir sıra eserde İran arazisinde Türk dilli dört halkın yaşadığı iddia edilir: *Azerbaycan, Eynali, Kaşgay* ve *Türkmen*. Bizce *Eynali* ve *Kaşgaylar* ayrı bir dil grubu olarak gösterilemez. Bunlar, Azerbaycan Türkçesinin diyalekt ve şiveleri gibi görülmelidir.

Bunlara ek olarak, İran arazisinde *Kıpçak, Selçuk, Çağatay* halklarının ve hatta *Berberi* denilen¹⁰ bir dille konuşan Türk halkının da yaşadığı kaydedilir.

Yukarıda adları zikredilen diyalektlerin özel bir grup teşkil edip etmemesi ile ilgili ancak vasıtasız olarak bu diyalektlerle yakından tanıştıktan sonra kesin bir fikir söylemek mümkün olur. Fakat, bu arazide yaşayan Azerbaycanlıların, mevcut içtimai-siyasi kuruluşta ana dilinde eğitim olmadığı için

⁹ Bkz. Gerhard Doerfer, “İran’daki Türk Dilleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara 1969.

¹⁰ *Agm.*, s. 3-6.

arkaik unsurları (Kıpçak ve Selçuk özelliklerini de) sıkı bir şekilde muhafaza edebildikleri, mutlak bir gerçekliktir. Merkezden daha uzak olan kentlerde ise bu arkaik özellikler ayrıca bir dil tasavvuru oluşturacak kadar sıkı korunmuştur.

Tahran'dan 200 km merkeze doğru Halaç denilen bir arazide (hemen hemen 20 milyon kadar kişi) arkaik özellikleri saklaması bakımından Azerbaycan Türkçesinden ayrılan bir diyalektle konuşan bu halkı G. Doerfer en eski bir Türk dili ve ayrıca bir Türk grubu (Halaç grubu) olarak adlandırır.

Halaçlar hakkında çok az da olsa belli malumatı, W. Minorski ve M. Mugaddem'in eserlerinde buluyoruz.

W. Minorski¹¹ ve Mugaddem¹², Halaç arazisinde yaşayanları Azerbaycanlı, onların dilini ise Azerbaycan Türkçesinin diyalekti olarak kabul etmiştir. G. Doerfer'in kendisi de Halaç arazisinde yaşayanları daha önce Azerbaycan Türkçesinin bir diyalekti olarak görmüştü.¹³ Fakat Gerhard Doerfer daha sonraları Halaç bölgesinde yaşayan halkları Azerbaycanlı değil, en eski Türk halkı olarak kabul etmiş ve "Halaç dili" olarak adlandırarak Türk dili ailesi içerisinde *Halaç dili grubu* şeklinde ayrıca bir maddeyle ifade etmeyi zaruri görmüştür.¹⁴

Halaç bölgesi, İranın merkezinde, Tahran şehrinden merkeze doğru 200 km kadar güneybatıda Sultanabad ile Save (Hemedan-Kom arası) arasındadır.

Oliver Karrod'a göre İran'daki Kaşgaylar arasında da Halaçlar yaşamaktadır.

W. Minorski, İran Halaçları hakkında ilk bilgilerin 1403 yılında Timuriler devrine ait bir kaynaktan verildiğini söyler. G. Doerfer ise Halaçların bu topraklara Moğol istilası zamanında, belki de daha evvel, Selçuk hükümlerinde gelmiş olabileceğini iddia eder. Bizce Halaçlar ve bu bölgenin etrafında olan diğer Türk dilli gruplar, sonradan gelme değil, bu toprakların asıl eski sakinleridirler. Onlar Yeni Çağdan önce bu araziye yerleşmişlerdir. Bu iddiayı, bundan iki üç yıl önce söz konusu arazide yapılan kazılar bir kez daha ispat etti. Ortaya çıkarılan beş tabakanın 1-2. tabakaları Farslara ait ise 3-5. tabakalar Türkî halklara, Azerbaycanlılara aittir.

Yukarıda G. Doerfer'in, Halaç arazisinde yaşayan halkın eski bir Türk halkı ve bu halkın konuştuğu dili de en eski bir Türk dili olarak kabul ettiğinden bahsetmiştik. Peki G. Doerfer hangi özellikleri temel alarak bu sonuca varmıştır?

Müellifi bu sonuca sevk eden sebeplerden biri, Azerbaycan Türkçesinde kullanılmayan ve genellikle Oğuz grubu diyalektlerinde de görülmeyen bir dizi kelimenin burada kullanılmasıdır.

Örneğin:

Kidän "toy, düğün", béré "kurt", ärin "dudak", ängir "dün", im "şalvar", hürün "ak, parlak", alumla "elma".

G. Doerfer bu tür sözlere "kuş" kelimesini de ekler. Belli ki müellif *kuş* sözünün burada sadece serçe anlamında kullanılmasına dayanarak böyle yapmıştır. Diğer Türk dillerinde ve Azerbaycan

¹¹ V. Minorsky, "The Turkish Dialect of the Khalaj", **BSOS (Bulletin of the School of Oriental and African Studies)**, University of London, 1940, s.417-437.

¹² M. Mugaddem, **Guyisha-ye Väsf vä Astiyan Tääfräs**, "İran-Kudé", 11, Tahran 1318, h. s.

¹³ G. Doerfer, **Zum Vokabular eines Azerbaidshanischen Dialektes in Zentral Persien** "Voprosi Tyurkologii", Baku 1971, s. 33.

¹⁴ Gerhard Doerfer, **İrandaki Türk Dilleri**, s. 89; yine Doerfer'in **O Sostoyanii İssledovaniya Galadjskoy Gruppı Yazıkov**, Jurnal "Voprosi Yazıkoznaniya", No 1, 1972.

Türkçesinde de *kuş* kelimesi, serçe de dahil olmak üzere bu türe ait olan bütün hayvanların adını bildirmek için kullanılmaktadır.

Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde kullanılmayan “eski Halaç dili” söz varlığını oluşturan kelimelerin sayısını artırmak mümkündür. Örneğin: *éré* “keçi”, *kükaçık* “güvercin”, *sıbı* “sabah”, *éşik* “kapı”, *késik* “kıyafet”, *buz* “soğuk”, *éné* “aşağı”, *ilger* “ileri”, *hikmek* “ekmek” vs.

Elbette ki beş on kelimeyi temel alarak müstakil bir dil grubu oluşturmak mümkün değildir. Ayrıca bu kelimelerin diğer Türk dialektlerinde kullanılmadığı da iddia edilemez.

Bu kelimelerin büyük bir kısmı, eski ve çağdaş Türk dilinde (ve abidelerinde) ya olduğu gibi, ya da küçük fonetik değişikliklerle uğramış şekilleriyle kullanılmıştır.

Örneğin, *béré* (vére “kurt”) kelimesini alalım. Bu kelime çağdaş Kıpçak grubu dillerinde *böré//böri//börü* şeklinde kullanılmaktadır.

Bu kelime, aynı zamanda, Kaşgarlı Mahmut’un “Divan”ında, Balasagunlu Yusuf’un “Kutadgu Bilig”inde ve diğer eserlerde de kullanılmıştır.¹⁵

Éné “aşağı”, *éşik* “kapı” ve *ilger* “ileri” kelimelerini de bu ve diğer Türk dialektlerinde görmek mümkündür.

G. Doerfer Halaç arazisinde konuşulan dili, eski müstakil bir Türk dili olarak kabul ederken, daha çok bu “dilde” kendini gösteren özel fonetik hususiyetleri esas almıştır. Fakat Doerfer’in esas aldığı bu fonetik farklılıkların hepsi, Azerbaycan Türkçesinin diyalekt ve şivelerinde kolaylıkla görülebilir (bu özellikleri diğer Türk dialektlerinde de görmek mümkündür).

Doerfer, her şeyden evvel, kelime başında *h* ünsüzünün varlığını esas alır. Örneğin: *huçak* “ocak”, *hénlih* “enli”, *hurak* “orak”, *hadak* “ayak”, *hot* “od”, *hay* “ay”, *hév* “ev”, *hüzüm* “üzüm”, *hagaç* “ağaç” vs.

Bilindiği gibi, zamanımıza kadar gelen en eski yazılı Türk abidelerinde *h* ünsüzü ile başlayan bir kelime görülmemiştir. Daha sonraları Türk dilinde kelime başında *h* ünsüzünün ortaya çıkması ise, Arap, Fars, Moğol ve Mançu-Tunguz dillerinin etkisine yorulur.

G. Doerfer ise *h* ünsüzünün hiçbir tesir ile ortaya çıkmadığını iddia eder ve artık Orhun Yenisey abidelerinin dilinde kaybolmuş olan *h* ünsüzü burada korunmuştur, der.

Doerfer’in burada ileri sürdüğü iddiaların gerçek dil malzemeleri ile uyuşmaması bir yana, onun kendi fikirleri arasında bile zıtlık vardır. Müellif, Halaççayı Kaşgarlı Mahmut’un incelemeye çalıştığı Argucanın zamanımıza kadar gelen bir kolu olarak kabul eder.¹⁶ Eğer böyle ise, Kaşgarlı Mahmut’un Argucadaki *h* ünsüzünü farketmemiş olmamasını ne ile izah etmek gerekir?! Doerfer, Argucadaki bu fonetik hususiyetin tarihi varlığını ve daha sonra kaybolup gitmesini neye dayanarak iddia ediyor?!

Bizce kelime başında *h* ünsüzünün varlığı, Halaççanın ya da başka bir dilin arkaik olduğunu göstermez.

Azerbaycan Türkçesinde öz Türkçe kelimelerin başında *h* ünsüzünün sıkça kullanıldığı görülebilir. Örneğin: *hürmek*, *him*, *hörmek*, *haçan*, *hürkek*, *hay-huy*, *hönkürtü*, *hönkür-hönkür* vs.

¹⁵ Bkz. **Drevnetyurkskiy Slovar**, Leningrad 1969, s.118.

¹⁶ Gerhard Doerfer, “Halaçça – Orta İranda Arkaik Bir Türk Dili”, **Bulleten Cilt CCCIV**, Ankara 1970, s.52.

Çağdaş Özbek Türkçesinde de bu özellik belirgin bir şekilde kendini gösterir. Örneğin: *Hül “nem”, hüllik “nemlik”, hây-hây “hay huy”, hârgin “yorgun”, hükiz “öküz”, hüngrä- “hönkür-”, hüplä- vs.*

Azerbaycan Türkçesinin diyalekt ve şivelerinde (ve diğer Türk diyalektlerinde de) kelime başında *h* ünsüzünün kullanılması oldukça yaygındır. Bu hiçbir şekilde Arap, Fars ve Moğol dillerinin etkisine bağlanamaz.

Örneklere bakalım: *Hasand, hindi, helbet, hel-helbet, haftobuz, hele, héle¹⁷; haftamobil, hefték, hacar¹⁸; hasant//hasan, açar hindi, haraba, helbetde, heyle//hayle, hakuşga vs.¹⁹*

h ünsüzü, Azerbaycan Türkçesinin Zagatala-Gah şivesinde, “o” işaret zamirinde bile türetilir.

Örneğin: *Hona, honi, honda, hondan²⁰.*

Çağdaş Türk edebi dillerinde *h* ünsüzü ile başlayan kelimelerin büyük bir kısmı Arap ve Fars kökenlidir. Fakat bu dillerde Türkçe kökenli sözlerin başında da *h* ünsüzü görülür.

Çağdaş Türkiye Türkçesinde *x* ünsüzü olmadığından diğer Türk diyalektlerinde *x* ünsüzü ile verilen kelimeler, *h* ile gösterilir. Bu durum kendini Azerbaycan Türkçesinin Ordubad diyalektinin Hüs-Hüs şivesinde de gösterir.

Örneğin: *Hurcun, hiyar, heste, helbir, hain, hezel, hala, hurşid vs.* Çağdaş Gagauz Türkçesinde de kelime başında *h* sesinin türetildiği görülür. Örneğin:

Hadét “adet”, hayğır “aygır”, hambar “anbar”, harap “Arap”, harmut “armut”, haşça “para”, haşkana “yemekhane”, héllézé “yelpaze” vs.²¹

Çağdaş Türkmen Türkçesinde ise bunun tersini görürüz. Türkmen Türkçesinde *h* ünsüzü olmadığından, diğer Türk diyalektlerinde *h* ile olan kelimeler burada *x* ünsüzü ile gösterilir. Örneğin:

Xekim, xuş, xuşsuz, xéréxét vs.

Fakat Türkmen Türkçesinin diyalekt ve şivelerinde *h* ünsüzü ile başlayan pek çok kelime vardır. Örn.: *Hérimék, höylé, hövünmék, hö:l (nem), höylé, hürmék, hövéz, hölüm, hömür²² vs.*

G. Doerfer, çağdaş Türk diyalektlerinde bugün kelime başında görülen *h* ünsüzünün Moğol devri ile ilgili olduğunu savunur. Fakat mukayeseler, müellifin kendinin verdiği örneklerin mukayesesi, bunun aksini ispat ediyor. Öyle ki Doerfer’in Moğol meşneli kabul ettiği sözlerin hiçbirisi Moğol dilinde *h* sesi taşımaz.

Halaççayı en eski Türk dili olarak kabul ederken G. Doerfer, en çok kelime ortasında bazen *d* ünsüzünün korunduğu üzerinde durur. Hatta Doerfer, yalnızca bu özelliğin bile Halaç dili grubunu oluşturmak için yeterli olduğunu iddia eder. Örneğin: *adak, gudrug.*

¹⁷ M. A. Şireliyev, *Bakı Diyalekti*, Bakı 1957, s. 22.

¹⁸ *Azerbaycan Dilinin Muğan Grubu Şiveleri*, Bakı 1955, s. 64.

¹⁹ Bkz. *Nahçıvan MSSR-in Dialekt ve Şiveleri*, Bakı 1962, s. 55.

²⁰ **Agm.**

²¹ N. K. Dimitriyev, *Vstavka i Vpadieniye Glasnh i Soglasnh v Tyurkskih Yazıkah*, İssledovaniya po Sravnitelnoy Grammatike Tyurkskih Yazıkov, I, Moskova 1955, s. 286.

²² A. Annanurov, R. Berdiyev, N. Durdiyev, K. Şamırdov, *Türkmen Dilinin Ersarı Dilalekti*, Aşkabat 1972, s. 73.

Bilindiği gibi Türk diyalektlerini tasnif eden araştırmacıların büyük bir kısmı fonetik özelliklere göre sınıflandırma yaparken çoğu zaman *y-d-t-z* farkını temel almıştır.

Örneğin: *Ayag-adak-atak-azak*.

Bu ayrımı, Kaşgarlı Mahmut’un “Divan”ında bile görürüz. Hatta çağdaş devirde en mükemmel tasnif olarak kabul edilen N. A. Baskakov’un sınıflandırmasında da bu özellikler esas kabul edilmiş; Oğuz, Kıpçak, Karluk, Bulgar ve Kırğız-Kıpçak grupları işte bu fonetik farklılık üzerine oluşturulmuştur.

Azerbaycan Türkçesinin Halaç lehçesinin eski Türk dili grubu olarak gösterilmesinde, kelime ortasında *d* ünsüzünün muhafaza edilmesi temel alınmaz. Çünkü diğer çağdaş Türk diyalektlerinde, aynı zamanda Azerbaycan Türkçesinin diyalekt ve şivelerinde de, biz bu özelliği yani kelime ortasında eski *d* ünsüzünün korunduğunu görebiliriz.

Türk dilinin Uygur-Tukyu alt grubunun çağdaş Tuva ve Karakaş diyalektlerinde, kelime ortasında *d* ünsüzü korunmuştur. Örneğin:

adak, adırılmaz, édgi (iyi), kudruk vs.

Azerbaycan Türkçesinin diyalekt ve şivelerinde de kelime ortasında *d* ünsüzünün korunduğunu görmek mümkündür. Çocuğun ilk adımı anlamındaki *adax* sözüne Ağdam²³, Daşkesen ve Füzuli bölgelerinde²⁴ ve Azerbaycan Türkçesinin Batı grubu diyalekt ve şivelerinde (Borçalı bölgesi, Sabirkent) rastlamak mümkündür. Örneğin:

-*Ona arvatdar diyer: “Uşaq adağ ater”*²⁵

-*Nevem yavaş-yavaş adaxléy (Daşkesen)*

-*Ora bax éy, Sadıx adaxlır (Füzuli)*²⁶ vs.

Halaç lehçesinde kendini gösteren bir dizi fonetik özelliği daha anlatmak istiyoruz:

1. Burada *k* ünsüzü korunmuş, *g* ünsüzüne geçmemiştir. Bu fonetik özellik Azerbaycan Türkçesinin ve diğer Türk diyalektlerinin hepsinde kendini gösterir.

Örneğin: *Kelin, küni, köz, kün, kéçe* vs.

k ünsüzü Azerbaycan Türkçesinde ince *k* ve *g* ünsüzüne geçebilir.

Örn.: *Koku-goxu, koltuk-goltug, kol-gol, konşu-gonşu, korkak-gorxag, kuduz-guduz* vs.

2. Kelime başındaki *t* ünsüzü, Azerbaycan Türkçesinden farklı olarak *d* ünsüzüne geçmemiştir. Örn.: *Til, tiş, tış, talag, tağ, tar, tiz, tovuşgan, temir* vs.

Azerbaycan Türkçesinin diyalekt ve şivelerinde (diğer Türk diyalektlerinde de) bu özellik kendini belirgin bir şekilde gösterir. Örneğin:

²³ Azerbaycan Dilinin Dialéktoloji Lügeti, Bakı 1964, s. 22.

²⁴ Azerbaycan Dilinin Gerb Grupu Dialékt ve Şiveleri, I,c., Bakı 1967, s. 196.

²⁵ Azerbaycan Dilinin Gerb Grupu Dialékt ve Şiveleri, s. 196.

²⁶ R. Rustemov, Azerbaycan Dili Dialékt ve Şivelerinde Fé’l, Bakı 1965, s. 48.

Tiş, tüşmek, tüşmen, tüték, ot (od), tükan, süt vs. (Bakı diyalekti)²⁷; *tükan, tüş, tussah, tişi, tüşman, tiş*, vs.²⁸; *tüfar/tuhar-tükan, tüşmex* vs.²⁹

Kelime başında *t* ünsüzünün korunduğunu İbni Mühenna Lugatında de görürüz. Örneğin: *Tarak, tırmak, tonuz, tudak, ton, tiş, til, tilak*³⁰ vs.

Kıpçak grubu dillerinde kelime başında *t* ünsüzünün kullanılması yaygın bir durumdur. Örneğin: *Tis, tav, til, tas, tize, tüsü* (Kazak); *tiş, too, til, taş, tizé, tüşüv* (Kırgız); *tés, tav, tél, taş, téz (diz), töşü* (Tatar) vs.

Bu, Oğuz grubu dillerinde de görülür: Örneğin: *Tiz, taş, taşımak, tat, tavşan* (Türk) vs.

3. Kelime ortasında ve sonunda eski *g* ünsüzü korunmuştur. Mesela: *siçgan, tavuşgan, gazgan, gasga, gurrug (guru)* vs.

Çağdaş Türk diyalektlerinin bir çoğunda kelime ortasında ve sonunda eski *g* ünsüzü şimdi de korunmaktadır. Örneğin:

Ong, tong, sung, ming, kéngaş, manglay, uning, şuning, işning, boğning vs. (Özbek).

4. Kelime başındaki *y* ünsüzü korunmuştur. Örneğin: *yil, yiplik, yiti, yirag* vs.

Kelime başında *y* ünsüzünün korunması da “Halaç dili grubu”nu oluşturmaya esas teşkil edemez. Çünkü Azerbaycan Türkçesinin diyalekt ve şivelerinde kelime başında *y* ünsüzüne sıkça rastlamak mümkündür. Örneğin:

Yil, yılan, yıldız, yüzmek, yüzük, yüzengi, yüreh, yéniş, yéndirmek, yıldırım, yüz, yılxı, yuca, vs.³¹

Aynı durumu, Türkmen Türkçesinin diyalekt ve şivelerinde de görmek mümkündür. Örn.: *Yüz, yüp “ip”³², yiğdé “iğde”, yöt, yanı, yénçé* vs.

Çağdaş Türk edebi dillerinde de kelime başında *y* ünsüzünün kullanılması yaygın bir durumdur. Örneğin:

Yit, yigrénmék, yiti, yırak, yırmak, yürek, yüzüm, yigit, yüz, yüzmek, yüzük, yıldız, (Türkmen); *yigirmä, yigit, yil, yillik* (Özbek); *yil, yılan, yoz, yörek* (Başkirt); *yılan, yıldız, yil, yirmi, yıldırım, yillik* (Türk) vs.

Çağdaş Gagauz Türkçesinde ise *y* ünsüzünün kelime başında türemesi, artık bir sistem haline gelmiştir. Örneğin:

Yékin, yékşék, yél, yérik, yéşék, yét, yév, yiç, yilik, yirin, yiz, yıbruk, yılaç, yöküç, yöl, yöleş, yötür, yöpüş, yördék, yört, yürén (öğren), yınsan, yınan, yımza vs.

Bilindiği gibi dilleri birbirinden ayıran asıl unsurlar dilin gramatik yapısında görülen farklılıklardır. Bu farklar, sınırlı da olsa akraba dillerin birbirinden ayrılmasında esas teşkil eder.

²⁷ M. A. Şireliyev, *Bakı Dialékti*, Bakı 1957, s. 28.

²⁸ *Azerbaycan Dilinin Muğan Grubu Şiveleri*, Bakı 1955, s. 47.

²⁹ *Nahçıhan MSSR-in Dialékt ve Şiveleri*, Bakı 1962, s. 46.

³⁰ Bkz. P. M. Melioranskiy, *Azab Filolog o Turetskom Yazıke*, Spb 1900, s. 084-093.

³¹ Bkz. *Nahçıvan MSSR-in Dialékt ve Şiveleri*, s. 54.

³² J. Amansaryev, *Türkmen Dialektologiyası*, Aşgabat 1970, s. 176.

Örneğin, Türk dilinin Karluk grubunu Oğuz grubundan ayıran esas gramatik özellik burada *-ağu, égu* topluluk ekinin, *ul* zamirinin, *-ğan, -gen* sıfat-fiilinin, *-gu, -ğü* masdarının, *-din* ayrılma ekinin vs. olmasıdır.

Oğuz grubunu ise diğer Türk dialektlerinden ayıran esas unsurlar Karluk grubunda zikrettiğimiz şekillerin olmaması ve Oğuz grubunu oluşturan özel gramatik hususiyetlerin varlığıdır. Oğuz grubu dialektlerinin iyelik ve yükleme hal eklerinin hem korunmuş, hem de zayıflamış şekillerine, *-ası// -esi* ve *-malı/-meli* fiil şekillerine ve Kıpçak grubundan farklı olarak *-gan/-gen* yerine *-miş/-miş* sıfat-fiil ekine sahip olması, onu ayrı bir dil grubu yapar.

Doerfer’in kendisinin de dediği gibi Halaç lehçesinde, Azerbaycan Türkçesinden farklı hiçbir gramatik özelliğe rastlamayız. Fakat önceki eserlerinden farklı olarak G. Doerfer “Voprosi Yazıkovnaniya” dergisinin bu yılki birinci sayısında “Halaç dili”ne özgü, güya başka Türk dialektlerinde kullanılmayan iki morfolojik unsurdan bahseder.

Bunlar, eski sıfat-fiil şekli (*-gili*) ve eski zaman ekinin (*-yur/başla-yur*) korunmasından ibarettir.³³

Yeri gelmişken şunu da belirtelim ki, eski Türkçe geniş zaman eki (*-yur*) Azerbaycan Türkçesinin dialekt ve şivelerinde de korunmuştur.

Elbette, biz yalnızca elde olan sınırlı sayıdaki dil malzemesini değerlendirerek bu fikirleri ileri sürüyoruz. Eldeki malzemeler daha etraflı yorumlar yapmaya imkan vermiyor. Ancak bu basit malzemeler ışığında bile şu genel sonuca ulaşmak mümkündür: Halaç arazisinde konuşulan dil, kesinlikle bilinen Türk gruplarından farklı özel bir Türk grubu teşkil eden, ayrıca bir Türk dili değildir.

Halaçça, Azerbaycan Türkçesinin en eski Türkçe özellikleri (Oğuz ve Selçuk’un yanı sıra Kıpçak unsurlarını da) koruyan dialektlerinden biridir. Onlar, merkezden, buna bağlı olarak da başka dillerin tesirinden uzak oldukları için ve özellikle bu dilde eğitimin, sabit yazım kurallarının olmayışından dolayı, uzun müddet eski Türkçe özellikleri koruyabilmişlerdir.

Aktaran: Serpil ERSÖZ*

³³ A. Annanurov, R. Berdiyev, N. Durdıyev ve K. Şamıradov, **Türkmen Dilinin Ersarı Dialékti**, Aşgabat 1972. s. 223.

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.